

Терещенко К.В.
Інститут психології
ім. Г.С.Костюка

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглянуто сутність національної ідентичності як складової системи соціальної ідентичності особистості, проаналізовано підходи до визначення поняття «національна ідентичність». Висвітлено складові процесу формування національної ідентичності в системі ідентичностей. Визначено компоненти структури національної ідентичності.

Ключові слова: національна ідентичність, соціальна ідентичність, система соціальної ідентичності, формування національної ідентичності.

Постановка проблеми

Одним з наслідків розпаду Радянського Союзу та формування незалежної української держави виявилася докорінна зміна соціальної ідентичності мешканців України. Передусім цей процес відображається у зміні національної ідентичності громадян України.

Проблема змісту та особливостей національної ідентичності особистості розглядалась зарубіжними вченими (Е.Сміт [13], Л.Хагендорн [17]), російськими вченими (В.Соснін [14], Т.Стефаненко [15]), українськими вченими (О.Бичко [1], М.Боришевський [3], К.Коростеліна [5], М.Пірен [10; 11]). В літературних джерелах існують відомості про вираженість параметрів національної ідентичності представників різних етносів окремих регіонів України (В.Бичко [1], К.Коростеліна [5], В.Павленко [8], Г.Палій [9], Л.Хагендорн [17]). Втім, недостатня розробленість проблеми змісту національної ідентичності та її місця в системі соціальної ідентичності зумовлюють вибір теми нашого дослідження — національна ідентичність як складова системи соціальної ідентичності.

Отже, *метою* цієї роботи є аналіз змісту та структури національної ідентичності та висвітлення її місця в системі соціальної ідентичності.

Виклад основного матеріалу

Вперше поняття «ідентифікація» як психологічний феномен увів З.Фрейд. У працях З.Фрейда ідентифікація розглядається як важливий механізм взаємодії індивідуума і соціальної групи, що відкривало нові потенційні підходи до аналізу природи групи, її згуртованості, інгрупових симпатій та аутгрупової ворожості [1].

У свою чергу, Е.Еріксон переосмислив поняття ідентифікації і доповнив його поняттям «ідентичності». Саме Е.Еріксон увів поняття психосоціальної ідентичності як продукту взаємодії суспільства й особистості, поняття криз особистісної ідентичності як результату криз розвитку суспільства [1].

Найповніше втілення ідеї про два аспекти ідентичності, орієнтованої на соціальне оточення та на унікальність проявів людини, відбулося в *теорії соціальної ідентичності* Г.Теджфела і Дж.Тернера [18]. Теджфел підкреслював, що в залежності від ситуації людина буде діяти як особистість, актуалізуючи особистісну ідентичність; або як член соціальної групи, актуалізуючи соціальну ідентичність. Вибір людиною поведінки як члена соціальної групи пов'язаний з прагненням підвищити свою самооцінку через включення в соціальну групу, яка оцінюється більш позитивно порівняно з аутгрупами [5].

За визначенням Г.Теджфела, *соціальна ідентичність* — це частина «Я-концепції», що виникає на підставі знань індивіда про членство в соціальній групі разом з емоціональною значимістю та цінністю членства в цій групі [18].

Соціальна ідентичність виступає як результат самоідентифікації особистості з різними соціальними групами. Індивід визначає себе як члена певної соціальної групи (національної, етнічної, мовної, класової, релігійної), засвоює норми та стереотипи, притаманні тим групам, з якими він себе ототожнює, приписує собі засвоєні норми і стереотипи своїх соціальних груп. Різні теоретичні підходи до визначення соціальної ідентичності сходяться на тому, що одночасне співіснування ідентичностей з різними групами призводить до організації їх у певну ієрархічну систему. При цьому система ідентичностей є не простою сукупністю елементів, а взаємопов'язаною, багаторівневою *системою* [5].

Отже, соціальна ідентичність визначається як система, де представлені стрижньові (базисні) ідентичності, локальні ідентичності та короткочасні (ситуативні) ідентичності. *Стрижньові (базисні) ідентичності* є відносно стійкими та домінуючими. Базисні ідентичності існують достатньо довго та змінюються тільки за умови значних соціальних зсувів. Деякі базові ідентичності зберігаються упродовж всього життя людини. *Локальні ідентичності* достатньо варіативні, та зміни в них здійснюються порівняно часто. *Ситуативні ідентичності* зв'язані з конкретними ситуаціями та залежать від них. Ситуативна соціальна ідентичність є «будівельним матеріалом» для створення локальних і базових ідентичностей, при цьому необхідно, щоб вона була прийнята та усвідомлена особистістю [5].

З точки зору належності індивідів до різних малих груп можна виокремити такі види соціальної ідентичності: сімейна, професійна, регіональна, релігійна, національна, політична, етнічна.

Одну із базових ідентичностей в системі соціальної ідентичності являє собою національна ідентичність. Зміст поняття «національна ідентичність» невід'ємно пов'язаний зі змістом таких понять, як «етнос» та «нація».

За визначенням М.Бромлея, етнос представляє собою усталену сукупність людей, яка історично склалася на певній території і має спільні, відносно стабільні особливості культури (включаючи мову) й психіку, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), зафіксоване у самоназві (етнонімі) [4].

Етнос може існувати у різних формах, серед яких однією з основних є нація. Нація – це природна біосоціальна форма існування етносу. На відміну від нації, що є соціальною спільнотою, держава — це штучне утворення, що уявляє собою політичну, громадянську спільність [11].

Розкриваючи поняття «нація», М.Пірен зазначає, що розвиток народів являє собою тривалий, динамічний, складний і суперечливий процес, який поділяється на дві фази: давню — або виникнення етносів, етногенез та новітню — утворення націй, або націогенез [11]. Якщо рід, плем'я, відображають минуле народу, то нація — це його сучасне, майбутнє. Будучи пов'язаним з переходом до індустріального суспільства, націогенез передусім охопив Західну Європу, а в XIX ст. — Східну [11].

Згідно з висновком спеціальної комісії Британської академії наук [6], основними характерними рисами нації є: а) підпорядкування усіх її членів єдиному уряду; б) проживання на одній території; в) спільна мова, література, звичаї; г) спільне походження та історія; д) окремий національний характер; е) спільна релігія; є) спільні інтереси; ж) спільні почуття або «воля», яка має бути специфічно «національною» за своїм характером; з) шанобливі стосунки між людьми, котрі належать до однієї нації; и) відданість єдиному цілому; і) почуття гордості щодо досягнень та смутку щодо невдач національної політики; ї) зневага або ворожість до інших національностей.

Разом з тим, науковці звертають увагу на те, що важливою ознакою нації є самоідентифікація. У короткому Оксфордському словнику зазначається, зокрема, що належність до нації в більшості членів суспільства виявляється в почутті колективної, громадянської ідентичності [6].

Отже, національну ідентичність можна розглядати як результат процесу ідентифікації особи з нацією, національною спільнотою [16]. За О.Шевченко, «змістом цього процесу є суб'єктивне відчуття належності до національної спільноти на основі стійкого емоціонального зв'язку, що виникає в особистості як результат формування відносно стійкої системи усвідомлених уявлень і оцінок реально існуючих диференціюючих та інтегруючих ознак життєдіяльності нації, а також прийняття групових норм та цінностей» [16].

Існує декілька концепцій щодо визначення поняття «національна ідентичність». У першій половині 90-х рр. проблема класифікації національних ідентичностей знайшла своє відображення в працях Е.Сміта та П.Альтера. Зокрема, П.Альтер диференціював концепцію культурної національної ідентичності й

громадянської політичної ідентичності. Основними компонентами культурної ідентичності він вважає спільність традицій, мови, місця проживання, релігії, звичаїв, історії. Ключовий компонент політичної національної ідентичності — наявність у громадян політичної свідомості, рівності перед законом [12].

Розкриваючи зміст національної ідентичності, Е.Сміт створив західну або громадянську модель національної ідентичності, яка включала наступні компоненти [13]: історично спільна територія, закони та інститути; політична рівність громадян, виражена в чинній системі прав та обов'язків, спільність громадянської культури та ідеології. На відміну від західної моделі, на думку Е.Сміта східна або етнічна модель національної ідентичності характеризується такими основними компонентами: походження, що розуміється як приналежність до свого клану, національна культура, мова, звичаї.

Як зазначає український дослідник Д.Сладкий [12], згодом погляди на поділ на громадянський або етнічний тип національної ідентичності дістали критику з боку багатьох дослідників (Б.Йек. К.Нільсен, К.Калхаун тощо). Західні вчені висували ідеї про багатоаспектність та складність структури національних ідентичностей як у країнах Західної Європи та Америки, так і Східної Європи. Зокрема, К.Калхаун розвиває тезу про те, що для більшості держав і націй характерні етнічний та національний компоненти в структурі національної ідентичності [12]. Розвиваючи цю ідею, Д.Сладкий розкриває національну ідентичність як усвідомлення людиною власної приналежності до певної нації і держави.

На думку чеських вчених, національна ідентичність може бути розглянута як конструкт, що складається з кількох компонентів [19]: територіальна ідентичність (локалізм, регіоналізм, патріотизм та європеїзм), образ нації — культурна нація (етнонаціональний) та політична нація (державнонаціональний), національна гордість (у цілому, а також у культурному та у державному відношенні), любов до нації (націоналізм та патріотизм).

Вітчизняні вчені (О.Бичко, М.Пірен) додержуються думки про принципову відмінність між національною та етнічною ідентичністю. На думку О.Бичка [1], визначення сутнісних відмінностей етносу та нації веде до розуміння і чіткого розмежування *етнічної та національної ідентичності*. Розвиток та трансформація поняття «нація», а відтак і національної ідентичності та свідомості відображає історію виникнення національних держав, тому вони є динамічними категоріями як в історичному, так і в соціальному плані. В сучасному розумінні нація громадян набуває своєї ідентичності не в етнокультурній схожості, а в практиці громадян, які активно використовують свої права на участь і комунікацію. Етнічна спільнота на певному етапі політизації може створити таку єдність, в основі якої лежить прагнення до політичного самовизначення й суверенітету, конституювання через інститути держави. А оскільки ці політичні інтереси можуть бути спільними для цілої групи етносів, то сучасні нації є поліетнічними [1].

Звідти, на погляд О.Бичка, випливають розбіжності між поняттями «етнічна ідентичність» та «національна ідентичність». Якщо найважливішим ідентитетом етнічної ідентичності вважається усвідомлення спільного походження, то головним ідентитетом національної ідентичності вважають національну свідомість [1].

В наукових джерелах національна ідентичність розглядається як елемент національної свідомості [2; 5; 10]. Зокрема, на думку М.Боришевського, національна ідентифікація є одним з елементів та чинників, що зумовлює виникнення, функціонування та розвиток національної свідомості [2].

Як зазначає М.Пірен [10], національна ідентичність є колективним продуктом — у формі систем вірувань, цінностей, атитюдів і очікувань, — котрі інтеризуються у свідомості членів групи у ході соціалізації. Нація як спільнота пов'язує людей не тільки з членами цієї групи, але і з минулим та майбутнім.

Процес формування національної ідентичності в системі ідентичностей, за К.Коростеліною, має три складові [5]:

- прийняття специфічних елементів національної ідентичності, таких як вірування, цінності, очікування, які створюють національну ідентичність як колективну;
- розвиток орієнтації в нації як такої;
- самовизначення себе як члена цієї нації.

Одним з основних чинників, що детермінує процес прийняття основних елементів національної ідентичності, на думку К.Коростеліної, є формування самовизначення особистості як члена нації [5]. Представники нації як соціальної групи поділяють такі колективні аспекти національної ідентичності, як «уявлення про саму націю та інші групи, концепції національної історії та цілі, атитюди стосовно традицій і символів, досягнень і поразок нації». Стаючи частиною системи ідентичностей особистості, ці елементи впливають на те, ким стає індивід та змінюють його світосприйняття.

М.Боришевський зазначає, що національна ідентичність є основою патріотичних настановлень особистості [3]. Він розглядає національну ідентичність як стійке почуття спорідненості з нацією, її історією, сьогоденним та майбутнім, усвідомлення відповідальності за долю вітчизни і переконаність у необхідності творення конкретних справ [3].

За О.Бичком [1], в структурі національної ідентичності виокремлюють два її блоки: когнітивний і афективний. До *когнітивного блоку* входять такі компоненти, як знання про існування національної групи, категоризація себе як члена національної групи, знання про національну територію, знання про емблеми, символи, інститути, звичаї, традиції, історичні події, історичні фігури, віра в спільність походження і загальну спорідненість членів національної групи, віра в існування типових характеристик представників національної групи, віра в

існування взаємозв'язку індивіда з національною групою.

До *афективного блоку* дослідник включає суб'єктивну актуальність національної ідентичності, ступінь прихильності до національної ідентичності: готовність відмовитися від неї та значення, що надається членству в даній групі; почуття належності до національної групи, ступінь прихильності і відчуття по відношенню до національної території, соціальні почуття — національна гордість, національний сором, національна провина, національна самоповага [1].

Деякі дослідники в структурі національної ідентичності виділяють третій блок — *конативний*. Дійсно, щоб національна ідентичність стала невід'ємною часткою системи ідентичностей, особистість має не тільки отримати базові знання про історичний і культурний контекст формування вірувань і цінностей. Вона не тільки має відчувати, що ці цінності є емоційно значущі для неї, вона має також реалізовувати свою поведінку відповідно до нових цінностей і вірувань [5].

Умовою формування позитивної національної ідентичності як складової системи соціальних ідентичностей особистості є патріотичне виховання, яке передбачає дотримання принципів гуманності та толерантності [16]. На думку О.Кривицької, апелювання до етнічності українців, а не до громадянськості гальмує процес перетворення культурної української нації в націю політичну [7]. Тому, на думку вченого, для розвитку позитивної національної ідентичності необхідно йти шляхом від культивування громадянськості з її правовим та соціально-економічним наповненням до усвідомлення єдності, територіальної цілісності та загальнонаціональної гідності політичної нації.

Висновки

1. Соціальна ідентичність являє собою частину «Я-концепції», що виникає на підставі знань індивіда про членство в соціальній групі разом з емоційальною значимістю та цінністю членства в цій групі.

2. Соціальна ідентичність розглядається як система, де представлені стрижньові (базисні) ідентичності, локальні ідентичності та короточасні (ситуативні) ідентичності.

3. Національна ідентичність, як складова системи соціальної ідентичності, пов'язана з усвідомленням приналежності до певної держави, нації. Головним ідентитетом національної ідентичності є національна свідомість.

4. Процес формування національної ідентичності в системі ідентичностей має три складові: а) прийняття специфічних елементів національної ідентичності, таких як вірування, цінності, очікування, які створюють національну ідентичність як колективну; б) розвиток орієнтації в нації як такої; в) самовизначення себе як члена цієї нації.

5. В структурі національної ідентичності виокремлюють когнітивний, афективний та конативний компоненти. До когнітивного блоку входять такі компо-

ненти, як знання про існування національної групи, категоризація себе як члена національної групи, знання про національну територію, знання про емблеми, символи, інститути, звичаї, традиції тощо. До афективного блоку відносять суб'єктивну актуальність національної ідентичності та ступінь прихильності до національної ідентичності. Конативний компонент передбачає здатність особистості реалізувати свою поведінку відповідно до цінностей та вірувань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бичко О.В. Профілі української ідентичності. Соціально-психологічний аналіз: монографія / О.В.Бичко. — К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2007. — 281 с.
2. Боришевський М.Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості / М.Й.Боришевський. — К., 2000. — 63 с.
3. Боришевський М.Й. Патріотизм як духовна цінність у контексті соціального буття особистості / М.Й.Боришевський, Г.С.Грибенюк // Наукові записки Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України; за ред. С.Д.Максименка. — К.: Міленіум, 2007. — Вип. 32. — 518 с.
4. Бромлей Ю.В. Этнографические аспекты изучения человека / Ю.В.Бромлей // Этническая психология. Хрестоматия; под ред. А.И.Егоровой. — СПб.: Речь, 2003. — С. 9–14.
5. Коростелина К.В. Социальная идентичность и конфликт. Исследование социальной идентичности на пути примирения в Крыму / К.В.Коростелина. — Симферополь: Доля, 2003. — Вып. 2. — 360 с.
6. Костирев А. Ціннісна комунікація як умова консолідації української нації / А.Костирев // Політичний менеджмент. — 2007. — № 5. — С. 105–116.
7. Кривицька О. Міжрегіональний “розкол” України: чинники поглиблення / О.Кривицька // Політичний менеджмент. — 2008. — № 2. — С. 51–65.
8. Павленко В.Н. Этнические и национальные идентификации и представления у украинских детей и подростков / В.Н.Павленко, И.В.Кряж, М.Барретт // Психологический журнал. — 2002. — Т. 23. — № 5. — С. 60–72.
9. Палій Г. Становлення єдиної національної ідентичності в Україні / Г.Палій // Політичний менеджмент. — 2005. — № 2. — С. 38–45.
10. Пірен М.І. Основи етнопсихології / М.І.Пірен. — К., 1996. — 450 с.
11. Пірен М.І. Етнополітичні процеси в сучасній Україні: навч. посіб. / М.І.Пірен. — К.: Вид-во УАДУ, 1999. — 204 с.
12. Сладкий Д. Національна ідентичність як фактор національної та міжнародної безпеки / Д.Сладкий // Політичний менеджмент. — 2008. — № 2. — С. 110–119.
13. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / Е.Д.Сміт. — К.: Основи, 1994.
14. Соснин В.А. Культура и межгрупповые процессы: этноцентризм,

конфликты и тенденции национальной идентификации подростков / В.А.Соснин // Психологический журнал. — 1997. — Т. 18. — № 1. — С. 50–60.

15. Стефаненко Т.Г. Етнопсихология / Т.Г.Стефаненко. — М.: Аспект-Пресс, 2006. — 477 с.

16. Шевченко О.В. Формування національної ідентичності як компонента Я-образу особистості / О.В.Шевченко // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні; за ред С.Д.Максименка, В.Т.Циби, Ю.Ж.Шайгородського та ін. — К., 2003. — С. 409–420.

17. Hagendoorn L. Intergroup Relations in States of the Former Soviet Union: the perception of Russians / Louk Hagendoorn, Hub Linssen & Sergey Tumanov. — Psychology Press, 2001. — 270 p.

18. Tajfel H. The social identity of intergroup behaviour / H. Tajfel, J. Turner // S. Worshel & W.G. Austin (eds.). Psychology of Intergroup Relations. — Chicago, 1979. — P. 7–24.

19. Vlachova K. Identity of non-self-evident nation: Czech national identity after the break-up of Czechoslovakia and before accession to the European Union / Klara Vlachova, Blanka.

В статье рассматривается сущность национальной идентичности как составляющей системы социальной идентичности личности, проанализированы подходы к определению понятия «национальная идентичность». Освещены составляющие процесса формирования национальной идентичности в системе идентичностей. Определены компоненты структуры национальной идентичности.

Ключевые слова: национальная идентичность, социальная идентичность, система социальной идентичности, формирование национальной идентичности.

The article sheds light to the essence of national identity as a component of a system of social identity of personality. Main approaches to the concept of national identity are analyzed. Key components of formation of national identity in a system of identities are revealed. Elements of structure of national identity are detected.

Key words: national identity, social identity, system of social identity, formation of national identity.